

Kur'an'da Bildirilen İnsanî Zaafların Divan Şiirindeki Yansımaları

Reflection of Human Weaknesses which were Mentioned in the Qur'an on Divan Poetry

Mehmet GÖKTAŞ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı
Assistant Prof., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of
Turkish-Islamic Literature
Erzurum / TURKEY
mehmet.goktas@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6384-5287

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 02 Ekim / October 2017

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.341322

Atıf / Citation: Göktaş, Mehmet. "Kur'an'da Bildirilen İnsanî Zaafların Divan Şiirindeki Yansımaları". *ilted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi* sy. 48 (Aralık 2017): 215-239.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.



Öz*

Her büyük edebiyatın kendini meydana getiren bir ilim ve fikir kaynağına dayandığı görülür. Bizim edebiyatımızın ilim ve fikir kaynağı en başta kutsal kitabımız Kur'an'dır. Türklerin X. asırda İslam'ı kabul etmelerinden sonra bu dinin kutsal kitabı olan Kur'an, hayatın her alanında etkisini gösterdiği gibi edebiyatına da tesir etmiş vücuda getirilen tüm eserlerde Kur'an'ın tesiri açıkça kendini göstermiştir.

Biz bu çalışmamızda Kur'an'da insanî bir zaaf olarak bildirilen psikolojik özelliklerin Divan edebiyatındaki yansımalarını incelemek istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an, Divan şiiri, İnsan, Zaaflar.*

Abstract

It is evident that every great literature is based on a source of knowledge and thought which generates itself. Our literature's source of knowledge and thought is our Holy Book The Qur'an, in the first place. Following the adoption of Islam, the Holy Book made a great influence on Turkish-Islamic literature and in every piece of work written after Islamization, the trace of this Holy Book has been observed very clearly.

In this study, we would like to investigate the specialties mentioned in the Qur'an, which are deemed as psychological weaknesses and their reflections in Divan Literature (classical Ottoman poetry).

Keywords: *Qur'an, Divan Poetry, Human Beings, Weaknesses*

Summary

It is a very well-known fact that every grand literature depends on a source of wisdom and notion which creates itself. All of the Islamic disciplines which emerged upon a Qur'anic basis form the source of wisdom and notion of Turkish-Islamic literature.

This study aims to investigate the reflections of human weaknesses -which were mentioned in the Qur'an- on Diwan Poetry. The religion of Islam has a great influence on Turkish nation. Beginning with the acceptance of Islam, its Holy Book the Qur'an has deeply influenced Turkish-Islamic literature in terms of language, content and form. Qur'anic verses were cited both in wording and in meaning and had been made the subject of literary works. One of the fields that this influence is evidently observed is our Diwan literature.

In order to serve as a source for this study, the following poets and their works (diwans) have been selected : one of the most prominent poets of 14th century Kadı Burhaneddin, the 15th century foundation era poet Şeyhî, also Necati Beg, who is considered to be the greatest poet of second half of 15th century; Zatî, Hayâlî Bey and Usûlî who lived in 16th century were among the leading representatives of the time; a scholar poet Nev'î; Taşlıcalı Yahyâ Bey, who was well-known in mathnawi (poem made up of rhymed couplets, each couplet being of a different rhyme) genre and wrote five mathnawis, also was a scholar artist; Baki, considered to be the greatest poet of 16th century Turkish literature; Fuzulî, a poet love who is very profound and sincere, and who influenced all ages after him; Nabî, the most famous poet of second half of 17th century, who is one of the pioneers of erudite and didactic poetry era; Nailî, a representative of genre 'Sebk-i Hindî'; Sheikh Galib, who lived in the first half of 18th century and is considered to be final great representative of Diwan poetry.

When these works are examined, it is evidently visible that they have a broad insight in Islamic sciences, particularly in the Qur'an. We also observe that they convey their vast knowledge to the reader with an utmost artistic approach.

* Bu makale "Divan Şiirinde İnsan Telakkisi" isimli doktora çalışmam esas alınarak ve daha sonra tespit edilen yeni bilgiler ilave edilerek hazırlanmıştır.

In the Ottoman society, it is true that philosophical thought was expressed through a poetic discourse. This discourse has been strengthened by citations of Qur'anic verses, both in wording and in meaning. This point has been elucidated through studies conducted on diwan poetry repertoire of six centuries.

Main themes of our study, which consist of "love of material world", "desire to save money and store assets", "addiction to fame", "love of worldly ranks", "pride", "interest in opposite gender", "carnal desires", "desperation", "desire to be immortal", "endless ambitions and demands", are humane emotions and weaknesses and they have been expressed by the poets in a poetic manner, in accordance with the form and content as they were mentioned in the Qur'an. These verses (poems) have played a significant role in building a respectable, proper and dignified society.

Mankind was created by Allah and He knows them best. Like the Qur'an says: "Does the Creator not know? He is the Subtle One and the All-Knowing" (Surah al-Mulk 67/14). Therefore, the verses of the Qur'an "Beautified for people is the love of that which they desire - of women and sons, heaped-up sums of gold and silver, fine branded horses, and cattle and tilled land. That is the enjoyment of worldly life, but Allah has with Him the best return." (Surah Al-i 'Imran 3/14), "Wealth and children are [but] adornment of the worldly life. But the enduring good deeds are better to your Lord for reward and better for [one's] hope." (Surah al-Kahf 18/46), "And you love wealth with immense love." (Surah al-Fajr 89/20), and similar verses expressly state the natural weaknesses of mankind. Some of the verses that we cited above from the Qur'an, state that those weaknesses are worldly and a means of test. They insistently underline that the real and permanent abode is the afterlife. This situation forms the common denominator of the poets regarding human beings. Main themes of their poetry are formed by the power of poetry addressing human emotions and the effort to direct the man from the temporary to the ever-lasting.

Those human weaknesses, if not restrained, will inevitably cause big problems for both the individual and the society. What the poets were trying to achieve through their poems, -as we mainly made the major focus of our article-, was just the manifestations of their efforts which are conducted within the context of contemporary values education in the Ottoman society.

One of the major weaknesses of the man is his love and addiction to worldly desires. But both this realm and the man on it are transient. Therefore, it is necessary to direct this love towards the afterlife. Because the life on earth is so short that it is not worth of human heart's attention.

Diwan poets, in their poems, strive to direct the weakness of storing assets -which moves us away from Allah- to lofty ideals. In this regard, the starting point is absolutely the Holy Qur'an, the sayings of the Prophet (pbuh) and Islamic mysticism.

Fights for leadership that took place on the line from the past to our day, prove that the weakness of ambition for possessing a worldly rank, did never fade throughout the history and kept its fresh mood. With their poems, the poets emphasize that both the material world and the worldly ranks in it, are temporary and transient. They aim to rehabilitate this feeling. They deem that worldly ranks are not worth fighting for.

Importance of women with respect to male psychology is indisputable. Hence, the Qur'anic verse of (Al-i 'Imran 3/14) states that "Beautified for people is the love of that which they desire - of women and sons, heaped-up sums of gold and silver, fine branded horses, and cattle and tilled land. That is the enjoyment of worldly life, but Allah has with Him the best return." and mentioning the women in the first place proves her influence on male psychology. If not tamed, this influence might lead to major troubles. Each of those poems is very inspiring and they bear a great importance in terms of including messages to restrain this tendency.

Power of poetry to affect the human feelings is inexplicable. All those efforts are for rescuing the mankind from choking in the vortex of weaknesses, through utilizing this power of poetry.

Giriş

İslam dininin kabulü ile Kur'an-ı Kerim, Türk-İslam edebiyatına damgasını vurmuş ve İslamlaşma sonrası yazılan her eserde mukaddes kitabın izi belirgin bir şekilde müşahade edilmiştir.¹ Bu eserler incelendiğinde şairlerin Kur'an başta olmak üzere İslamî ilimlere olan vukûfiyetleri de kendini açıkça göstermektedir.

İnsanı Allah yaratmıştır ve insanı en iyi O bilmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim "Yaratan bilmez mi? O, Latif ve Habir'dir" (Mülk 67/14) ayetiyle bunu açıkça ifade eder. Bu sebeple "Kadınlardan, oğullardan yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, salma atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağlılık insanlar için bezenip süslendi. Bunlar, dünya hayatının metaidir. Hâlbuki varılacak güzel yer Allah'ın katındadır." (Âl-i İmran 3/14), "Mal ve çocuklar dünya hayatının süsüdür"(Kehf 18/46), "Malı pek çok seviyorsunuz" (Fecr 89/20), gibi ve emsali ayetlerde insanlarda olan tabii zaafılar Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir.

Edebiyatımıza etki eden en müessir kaynağın Kur'an olduğu tezinden hareketle biz bu çalışmada Kur'an'da bahsi geçen insani zaafıların Divan edebiyatındaki yansımalarının sanat zemininde nasıl ve niçin ifade edildiğini incelemek istiyoruz.

Makalemize kaynaklık eden divan şairleri şunlardır: 14. yüzyıl şairlerinin en dikkat çekici simalarından olan Kadı Burhaneddin, 15. asır kuruluş dönemi şairlerinden Şeyhî, ve yine aynı asrın ikinci yarısında yetişmiş olan şairlerin en büyüğü olarak kabul edilen Necâti Beg, 16. yüzyıl derin ve samimi bir aşk şairi olan Fuzûlî, ve yine 16. yüzyılda yaşamış ve dönemin önde gelen temsilcileri olan Zatî, Hayâlî, Usûlî, bilgin şairlerden Nev'î, mesnevî alanında tanınmış, âlim bir sanatkâr olan Taşlıcalı Yahyâ Bey, 16. yüzyıl Türk edebiyatının en büyük şairi olarak kabul edilen Bâkî, Türk edebiyatında hikmetli ve öğretici şiir çığırının öncülerinden olan, 17. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş şairlerin en ünlüsü olan Nâbî, 'Sebk-i Hindî' tarzının mümessillerinden Nâilî, 18. asrın ilk yarısında yetişmiş olan ve Dîvân şiirinin son büyük temsilcisi olarak kabul edilen Şeyh Gâlib.

Bu araştırmayı yukarıda tercih sebepleriyle birlikte saydığımız şairlerin divanlarını taramak suretiyle yaptık. İncelemeye çalıştığımız konuya temas eden beyitlerin yanına, parantez arasında, şairin mahlasını; manzumelerin alındığı kaynak ve sayfa numaralarını da dipnotta verdik.

Konu başlıkları Kur'an'da bildirilen zaafılardan oluşmaktadır. Her başlık çalışmamıza kaynak olarak aldığımız şairlerin kronolojik bir sıra takip edilerek işlenmesiyle şekillenmektedir.

1 Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2016), 26.

1. Dünya Sevgisi

Kur'an dünya hayatı hakkındaki sevginin insanın tabii bir özelliği olduğuna “Fakat siz (ey insanlar!) ahiret daha hayırlı ve devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz” (A'la 87/16) ayeti ile dikkat çeker. Şairler de insanın bu tabii özelliğine değişik şekillerde temas etmişlerdir.

Kur'an'da dünya, genellikle el-hayatü'd-dünya, bazen de müstakil bir şekilde dünya olarak toplam 115 yerde geçmektedir.²

Hadislerde “Dünya sevgisi, bütün hataların başıdır”³ gibi ve emsali rivayetlerde zemmedilen; nesnel dünya olmayıp ahiret hayatının zıddına tekabül eden dünya yaşantısı kastedilmektedir.⁴

Divân şairlerinin bu konudaki düşünceleri tamamen dinî ve tasavvufî telakkilere dayanmaktadır. Nitekim Kur'an birçok ayet-i kerimede dünya hayatı ile ahiret hayatını karşılaştırarak insanın hür iradesi ile ikisinden birini tercih etmesini ister. Kur'an, “Bu dünya hayatı sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Âhiret yurduna gelince, işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı” (Ankebut 29/64), “Bu dünya hayatı aldatma metaından başka bir şey değildir.” (Âl-i İmran 3/185) ayetleriyle asıl yaşantı yerinin ahiret olduğunu vurgulamaktadır. Şairler bu ayetler muvacehesinde, tarihî ve efsanevî kişilere de telmihte bulunarak bu dünyanın alakaya değer bir meta olmadığına vurgu yapmışlardır.

*Bu dünyânun uzunun inen bir nefese say
Çün kalmadı ol Rüstem-i destân ile Sâm'a*⁵ (Kadı Burhaneddin)

Şairlerin, insanı “cânil-i Hak'tan” alıkoyan, “mevrûs-ı peder” yani Âdem babamızdan bize miras olan cennete girmeye engel dünya sevgisini, ilgili ayet ve hadislerle telmihler ve teşbihi temsillerle ta'dil etmeye çalışmaları; faniye bedel bâki olan ahiret yurdunun kazanılmasına yönelik bir çabadır. Aksi halde Divân şairleri “Ahiretin mezarı”⁶ ve Allah'ın (cc) sıfatlarının ve isimlerinin tecelli yeri olan nesnel dünyayı kötülemeleri mümkün değildir. Nitekim Şeyhî bu hususu şöyle ifade eder:

*Bu mezraâ ki oldu temâşâ-geh-i uşşâk*⁷ (Şeyhî)

Divân şairleri bu konu altında incelemeye aldığımız beyitlerde dünya hayatını “bî-vefâ”, “eyyâm-ı dü-reng”, “harâb-âbâd”, “külbe-i ahzân”, “kâbil-i fena”, “hayâl ü

2 Abdülbâki, Muhammed Fuad, *Mu'cemu'l-Müfehres* (İstanbul: Çağrı Yay., 1982), 262-263.

3 Aclûni, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzili'l-İlbas amma İštehera mine'l-Ehadis ala Elsinetti'n-Nâs* (Beyrut: 1988), 2: 344.

4 Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yay., 1999), 131.

5 Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1980), 196.

6 Aclûni, *Keşfu'l-Hafâ*, 2: 312.

7 Mustafa İsen ve Cemal Kurnaz, *Şeyhî Divanı* (Ankara: Akçağ Yay.,1990), 42.

hâb”, “*efsane*”, *acûz-ı dehr*”, “*ahr*”, “*har-hane*”, “*kayd-ı cihan*”, “*dâm-ı bela*”, “*sefine-i ten gark edici deryâ*”, “*kûh-i belâ*”, “*dehr-i denî*”, “*dünya-yı dîn*” şeklinde nitelemişlerdir. Bu terkipler insanları dünya sevgisinden uzaklaştırmayı hedefleyen ve dünya hayatının gerçek yüzünü ortaya koymaya yönelik ifadelerdir. Bu tür alçaltıcı ifadeler, aynı zamanda insandaki dünya sevgisinin kuvvetli zaafılardan biri olduğunun da açık delilleridir.

Şeyhî, insanların bu psikolojik özelliğine, eğer ömür ebedî olsaydı çok tatlı, dünya fani olmasaydı hoş bir yer olacaktı demek suretiyle işaret eder. Fakat insanlar bu “*dünya-yı denî*”nin nakşına, yüz taht-ı Süleyman’ı yele veren “*dîv-i zamâne*”nin hevasına, bile bile kendilerini kaptırmaktadırlar.

Hoş menzil idi dehr degülmisse fenâsı
Hoş mahrem idi ömr olurmisse bakası
Hoş tâk-ı mu’allâyıdı bu kubbe-i minâ
İllâ ki sebâtîçün urulmadı binâsı
Dünyâ-yı denî kim doludur nakş-ı muzahraf
Aldanmasın igende seni hüsn ü bahâsı
Bu dîv-i zamâne ki bilirsın hevesinde
Yüz taht-ı Süleymânı yele verdi hevâsı⁸ (Şeyhî)

“*Dünyanın nakşına aldanmamalıdır. En ziyade ikbale mazhar olanlar nihayet mahvolup gitmişlerdir. Dünyada mücerret olan yani fânî zevklere kıymet vermeyen insan bahtiyardır. Bu faniliğin arkasında ebedî olan ilâhî varlığa inanmalı; iradesini kâinatın umumi ahengine uydurmalıdır. İnsan kendisinde tecellî eden ilâhî hakikat noktasından en büyük kıymeti temsil eder.*”⁹

Dünyâ denî durur âna dâne dayanmaz
Din âdemini aldaymaz dîv-i Ehrimen
Şeyhî çü ömr devri olur elbette müntehî
Bir dem görünür âhiri bin yıl tut anı sen¹⁰ (Şeyhî)

Necati Bey de insan dünya münasebetini, Kur’an’da anlatılan Hz. Yusuf kıssasına telmihle ve bütün sevgisini ve mesaisini dünyaya hasredenleri, dünyaya alır gözle bakanları, güneşe çıplak gözle bakan insanlara benzetir. Güneşe çıplak gözle bakanların gözlerinden elbette yaş gelecektir.

Esirge canını gel bağlama cihana gönül
Esîr-i çâh-ı belâ etme Yûsuf’u kardaş
Alır gözü ile bakma cihâna kim güneşin
Yüzüne doğru bakanın gözünden akar yaş¹¹ (Necâtî Beg)

8 İsen ve Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, 42.

9 Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanı’nı Tedkik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1964), 41.

10 İsen ve Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, 46.

11 Tarlan, *Necati Beg Divanı*, 102.

Yine Necati Beg, dünyayı “*bî-vefa*” olarak tavsif eder. Onu mücadeleye değer bir nesne olarak görmez. Ancak insanların vefasız ve geçici olduğunu bildikleri halde dünya nimetleri için mücadeleden vazgeçmemeleri bu fitrî zaafın bir göstergesidir. Şair, “*eyyam-ı dü-reng*” terkiibini tevriyeli olarak kullanır:

Kimseye etmez vefâ bilirsin eyyâm-ı dü-reng
*Bî-vefâ dünya için lûtf eyle kardaş etme ceng*¹² (Necâtî Beg)

Hayâlî Bey dünyayı denize, insanı da “*ten gemisi*” terkiibiyle denizde yüzen gemiye teşbih eder. Bela dağları bu dünya denizinin kabarcıkları, kötülükler de dalgalarıdır.

Cihân sefine-i ten gark edici deryâdır
*Habâbî kûh-ı belâ mevcidir onun şer u şûr*¹³ (Hayâlî)

Usûlî bir beytinde “Onlar, ahirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir” (Bakara 2/86) ayetine ve İran hükümdarlarından Hüsrev-i Perviz’in sekiz hazinesinden biri olan *genc-i bâd-âvere* (*şâyegân*) telmihle¹⁴ insanların dünyaya olan meyillerini daimi olan ahiret yurduna çevirmek ister.

Usûlî dîni dünyâya sakın satma ki hiç âkil
*Verir mi râyegâh cânın genc-i şâyegân için*¹⁵ (Usûlî)

İnsan, ruhlar âleminde Allah ile O’nun ulûhiyetini tasdik ettiğine dair bir akit yapmıştır.¹⁶ Ancak dünyaya geldikten sonra bu maddeler âleminin hengâmesi içerisinde çoğu insanlar “*bezm-i elest*”te Allah’a verdikleri sözü unutup, gönüllerine Allah’ın dışında birtakım nesnelere sevgisini yerleştirmekte, böylece gizli veya açık bir şirke sapmaktadır.¹⁷

Yahyâ Bey, “*âdem odur ki*” şeklindeki vurgulu tavsifiyle “*devlet-i dünya*” ile kendisine ıstırap vermeyen, ahiretini dünya için harap etmeyerek, ilahî âlemden bir parça olan ruhu zamanın boş işleriyle meşguliyetten uzak tutan ideal insanı kasteder. Çünkü dünya bir hayal, bir uyku, ya da uykuda görülen bir düşten ibarettir. Devlet-i dünya olarak anılan makam, servet, şöhret geçicidir ve insanın basiretini köreltip Haktan uzaklaştırıyor. Öyleyse akli başında olan insana rüyaların ve hülyaların peşine takılmak yakışmaz.

12 Tarlan, *Necati Beg Divanı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 115.

13 Tarlan, *Hayâlî Divanı* (Ankara: Akçağ Yay., 1992), 28.

14 “Genc-i Şâyegân (bâd-âverde): İran hükümdarlarından Hüsrev, Rum Kayseri üzerine harp açıp yürüyünce Kayser hazineleri gemilere yükletip sarp adalara göndermişti. Fakat rüzgâr gemileri Hüsrev’in sahillerine attığından hazineler zapt olmuş ve adına genc-i bâd-âver denilmiştir.” Ahmet Talat Onay, *Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Kurnaz) (Ankara: Akçağ Yay, 1993), 174.

15 Mustafa İsen, *Usûlî Divanı* (Ankara: Akçağ Yay., 1990), 199.

16 Bk. Araf, 7/172-173.

17 Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1995), 28.

*Kendüne virme devlet-i dünya ile azâb
Dünyayı yapma âhîretün eyleme harâb
Kurtar hûma-yı rûhı kuyûd-ı zamânededen
Âdem odur ki vermeye kendüye ıztırâb
Devlet dime âna ki ola kâbil-i fenâ
İnsanı bî-basîret ider bu hayâl-i hâb¹⁸* (Yahyâ Bey)

Yahyâ Bey, “Kimler dünya hayatını ve ziynetini isterse onlara oradaki amellerin (in karşılığını) tam veririz ve onlar orada hiçbir eksikliğe uğratılmazlar” (Hûd 11/15) ayet-i kerimesine telmihte bulunur ve insanı “*canib-i Haktan ayıran*” dünya evinin zinetine şu beytiyle dikkat çeker.

*Gönlünü oyalalar alıkor cânib-i Hak'dan
Dünya evinün zineti insanı yanıldur¹⁹* (Yahyâ Bey)

Yahyâ Bey, dünya için “*harâb-âbâd*” ve “*külbe-i ahzân*” benzetmesini yapar. Çünkü insan dünyaya ağlayarak gelmiştir. Ebedî olmayan dünyada sevdiklerinden ayrılmanın ıstırabı ruhunda derin hüznler bırakmaktadır. Ayrıca, Hz. Yakub’un, oğlu Hz. Yusuf için ağlamaktan gözlerini kaybetmesi ve hanesinin hüzn kulübesine dönmesi bu teşbihi hazırlayan sebeplerdir. Şair bu vesileyle ilgili kıssaya telmihte bulunur.

*Ağlayu ağlayu geldük bu harâb-âbâda
Ebedî şenliği yok külbe-i ahzân bilirüz²⁰* (Yahyâ Bey)

Yahyâ Bey, dünya sevgisini bir bağ “*kayd*” olarak görür. “*Mest, lâ ya’kil, divâne, hayrân*” kelimeleriyle tenasüp sanatı yaptığı beyti şöyledir:

*Kayd-ı dünyâya esir olanı hayvân bilirüz
Mest ü lâ ya’kil ü divâne vü hayrân bilirüz²¹* (Yahyâ Bey)

Bu beyitte “*Kayd-ı dünyâya esir olan*” ifadesi ile “Onun için sen zikrimize iltifat etmeyen ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden yüz çevir”(Necm 53/29) ayetine telmih yapılmıştır. “*Hayvan bilirüz*” ve “*lâ ya’kil*” ifadeleri ile de inkâr edenleri, ahireti tanımayan, başlarına gelecekte habersiz bütün imkânlarını midelerine ve şehvetlerine harcayan muhteris yaratıklar şeklinde niteleyen “... inkâr edenler ise (dünyadan) faydalanırlar, hayvanların yediği gibi yerler...” (Muhammed 47/12) ve “Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten (söz) dinleyeceğini yahut düşüneceğini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir...”(Furkan 25/44) ayetlerine telmih vardır.

18 Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan Tenkidli Basım* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1977), 149.

19 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, 347.

20 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, 379.

21 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, 379.

Nev'î, “*Dünyaya meftun olmadık yoktur*” ifadesiyle insanın bu zaafına açıkça dikkat çeker.

*Ni'met-i dünyâyâ meftûn olmaduk yokdur velî
Nev'iyâ çok böyle hayrân olmanun hiç dâdı yok*²² (Nev'î)

Yahyâ Bey gibi Nev'î de ahirete nispetle bu âlemi rüyaya benzetir. Bütün eşya fenaya gitmesiyle bu rüyayı tabir etmektedir; ancak insanın bir rüya olduğunu bildiği bu dünyaya kapılması tabire sığmaz bir gaflet örneğidir.

*Âlem-i rüyâdur ey gâfil hakikatde cihân
Lîk bu rüyâyı bir ta'bir ider nâyâbdur
Gerçi hep eşyâ mu'abbirdür lisan-ı hâl ile
Hâb-ı gaflet bizde bir ta'bir olunmaz hâbdur*²³ (Nev'î)

Nev'î, “*zen-i dünya*” terkihiyle kadına benzettiği dünyayı, nice erden boşanmış bir kahpe olarak tavsif eder. Böyle bir kadına gönül bağlamak erkeklige yakışır bir şey değildir.

*Zen-i dünyâ niçe erden boşanmış kahbedür sen de
Er isen kâseyi pür kîse-i dinârı boş eyle*²⁴ (Nev'î)

Bâkî de, Nev'î'nin ifadelerine benzer olarak, dünyayı yaşlanmış ve çirkinleşmiş bir kocakarıya benzetir. Aşk erleri, “*acûz-ı dehr*” olarak tavsif edilen dünyaya zebun olanları adam yerine koymazlar.

*Bâkî 'acûz-ı dehre er olmaz zebûn olan
Merdân-ı râh-ı aşk dimezler ana racûl*²⁵ (Bâkî)

Hz. Peygamberin dünyayı rüyaya benzeten hadisleri ve Hz. Ali'ye isnat edilen “insanlar uykudadır öldükleri zaman uyanırlar”²⁶ sözü ve benzeri telakkilerle Divân şairleri dünyayı hayal, uyku ve seraba benzetmişlerdir.

*Cihân efsânedür aldanma Bâkî
Gam u şâdi hayâl-i hâba benzer*²⁷ (Bâkî)

Tüm bu izahlar insanın en büyük zaaflarından birinin dünyaya karşı beslemiş olduğu sevgi ve bağlılık olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hâlbuki dünya da insan da fanidir. Öyleyse bu sevginin yönünü daimi olan ahiret hayatına çevirmek

22 Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri, *Nev'î Divanı, Tenkidli Basım* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1977), 361.

23 Tulum ve Tanyeri, *Nev'î Divanı*, 587.

24 Tulum ve Tanyeri, *Nev'î Divanı*, 482.

25 Sabahattin Küçük, *Bâkî Divanı Tenkitli Basım* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2011), 287.

26 Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 2: 312.

27 Küçük, *Bâkî Divanı*, 173.

gerekir. Çünkü dünya hayatı, kalbin alakasına değmeyecek kadar kısadır. Dünya hayatında en ziyade mevki ve ikballere mazhar olanlar mahvolup gitmişlerdir. O halde dünyada geçici zevklere kıymet vermeyen insan bahtiyar insandır.

2. Mala ve Paraya Düşkünlük

Dünya sevgisinin bir parçası olarak mala düşkünlük, insanın fitratında olan bir özelliktir. Dünyada üç husus, insanın hayatını çepeçevre kuşatmakta ve onu Rabbinden uzaklaştırmaktadır. Bunlar da; şöhret, servet ve şehvettir. Bu üç arzu masiva denilen âlemden ebediyete uzanamayan gönülleri kendine zebun etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, insanın bu özelliğine "... yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, salma atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağlılık insanlar için bezenip süslendi..." (Âl-i İmran 3/14) "Mal ve çocuklar dünya hayatının süsüdür"(Kehf 18/46), "Malı pek çok seviyorsunuz" (Fecr 89/20) gibi ayetleriyle dikkat çeker.

Hz. Peygamber, insanın ölünceye kadar dünyaya ve mala olan temayülüne "Âdemoğlu için iki vâdi dolusu mal olsaydı, mutlaka bir üçüncüyü isterdi. Âdemoğlunun iç boşluğunu ancak toprak doldurur. Allah tövbe edenleri affeder."²⁸ ifadesiyle işaret eder.

Necâtî Bey, "O ki, mal toplayıp durmadan sayar, malı kendisini ebedî yaşatır sanır."(Hümeze 104/2,3) ayetlerine telmihle insanın bu özelliğine şöyle işaret eder:

*Mâla mağrûr olma ey hâce ki bu dünyâ diyen
Sencileyin nice baykuş uçuran vîrânedir*²⁹ (Necâtî Beg)

Yahyâ Bey, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Kârün kıssasına telmihle³⁰ "mâl ü menâle" olan aşırı düşkünlüğü Kârün'a ümmet olma olarak değerlendirir.

*Kendüni etme Kârûnâ ümmet
Aynuna alma mâl ü menali*³¹ (Yahyâ Bey)

Yine Yahyâ Bey, "halâ", "mühmelât" ve "hayâl" kelimeleriyle; mal-mülk edinme arzusunun boş ve sonuçsuz bir istek olduğunu halâ ve hayâl; memlû ve mâl-â-mâl kelimeleriyle mürettep leff ü neşir yaparak şöyle ifade eder:

*Halâya benzer o kim mühmelât ile memlû
Hayâl-i mâl ü menâl ile ola mâl-â-mâl*³² (Yahyâ Bey)

28 Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yay., 1981), "Rikâk", 10.

29 Tarlan, *Necati Beg Divanı*, 182.

30 Bk. Kasas 28/76, 79; Ankebut 29/39, 40; Gâfir 40/ 24.

31 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 138.

32 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 88.

Divân şairleri beyitlerde insanı “*ehl-i gurur*” edip “*Bâr-gâh-ı kurbden*” “*dûr*” eden; “*bâr-i beden*” olup insanı “*Kârunâ ümmet*” eyleyen mal biriktirme ve servet edinmeye yönelik düşkünlüğü, ulvi ideallere yöneltmek ister. Bu konuda hareket noktası tamamen Kur’an’dır. Nitekim Fuzûlî, “Hayır, hayır doğrusu, insan kendini zengin görünce azar” (Alak 96/6,7) ayetlerine telmihte bulunduğu bir beytinde şöyle der:

*Çok tefâhur kılma cem-i mâl ile ey hâce kim
Sîm ü zer cem’iyyeti ehl-i gurûr eyler seni*³³ (Fuzûlî)

Kur’an, insanı azdırması ve Allah’tan uzaklaştırması sebebiyle insanın en zorlu imtihanının mal olduğuna fitne (imtihan) ayetlerinin başında malı zikretmekle parmak basar. “Bilin ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vesilesidir” (Enfal 8/28). Fuzûlî, insanın bu durumunu şu beyitleriyle ifade eder:

*Bâr-gâh-ı kurbden cem’iyyet-i mâl ü menâl
Her ne mikdâr olsa ol mikdâr dûr eyler seni*³⁴ (Fuzûlî)

Fuzulî, çok mal sahibi olmanın ahirette hesabı kolay verilir bir durum olmadığını, yük taşıyıcı hamalın yüklerinin ağırlığıyla doğru orantılı olarak ıstırapının artmasına teşbihle, şu şekilde ifade eder:

*Mâl çok yığma hazer eyle azâbından kim
Renci artar ağır oldukça yükü hammâlin*³⁵ (Fuzûlî)

Yine Fuzulî, sadece ahirette değil, çok mal sahibi olmanın dünyada da insanı huzursuz ettiğine şu mısralarla dikkat çeker:

*Cem-i mâl eylediğin râhat içindir ammâ
Râhatın eksik olur her nice artar mâlin*³⁶ (Fuzûlî)
*Gerçi nimet çok kifâyetten tecâvüz kılma kim
İmtilâ bâr-ı bedendir bî-huzûr eyler seni*³⁷ (Fuzûlî)

Hiz. Peygamber, bir hadisinde “Abdü’-dinâr lanetlendi, abdü’ dirhem lanetlendi”³⁸ buyurur. Şair Bâkî de bir beytinde;

*Zinhar uzatma destüni dinâr u dirheme
Sal mihr ü mâh topuna çevgân-ı himmetin*³⁹ (Bâkî)

derken hem bu hadise, hem de eski astronomi kuramlarına uygun alegorik bir eser olan “*mihr ü mâh*” mesnevisinin iki kahramanına telmihte bulunur.⁴⁰ Nitekim bu

33 İsmail Parlatır, *Fuzulî Tükçe Divan* (Ankara: Akçağ Yay., 2012), 377.

34 Parlatır, *Fuzulî Tükçe Divan*, 378.

35 Parlatır, *Fuzulî Tükçe Divan*, 380.

36 Parlatır, *Fuzulî Tükçe Divan*, 380.

37 Parlatır, *Fuzulî Tükçe Divan*, 378.

38 Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen* (Beyrut: D’aru’l-Ma’rife, 2002), “Zühd”, 42.

39 Küçük, *Bâkî Divanı*, 273.

40 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yay., 1989), 345.

mesnevinin her iki kahramanının da ortak özelliği; bilge, âlim ve üstün kişiler olmalarıdır. Böylece Bâkî, insanı, gurura sevk eden dinar ve dirhemden sakındırır. Himmet ve gayretini “*çevgân-ı himmet*”ini tümüyle gerçek kemâl olan ilme yönlendirmesini öğütler.

İnsanın paraya ve mala olan düşkünlüğüne en güzel örneklerden biri Nâbî'nin şu beytidir:

*Hummâ-yı safravî gibi halkun vücûdını
Pâ-mâl-i lerzîş itmededir ârzû-yı zer*⁴¹ (Nâbî)

Nâbî, bu beytiyle insanın mal ve paraya olan düşkünlüğünün hastalık derecesinde olduğunu ifade maksadıyla insanı, sarıhummaya tutulmuş titreyen bir hastaya benzetir.

Nâbî, “*mâl*” ve “*mâil*” kelimeleriyle iştikak sanatı yaptığı bir beytinde insanın mala olan rağbetini, meyvesi bittikten sonra ağacın etrafında kimsenin kalmayışına teşbihle şu şekilde ifade eder:

*Degüldür zâta mâ'il halk mâl ü câhadır rağbet
Dıraht etrâfına kimse dolaşmaz bârdan sonra*⁴² (Nâbî)

Servet ve makam sahiplerinin âlimlerden daha fazla rağbet ve itibar görmeleri insanları ilim tahsili yerine mal ve para sahibi olmaya yönlendirmiştir. İşte Nâbî, sosyal psikoloji açısından değerlendirdiği insanın mal biriktirme arzusuna şu şekilde temas eder:

*Tahsîl-i ilmün üstine tercih eder mi nâs
Tahsîl-i mâl vâsita-i rif'at olmasa*⁴³ (Nâbî)

İnsan, servet edinmeye aşırı derecede düşkündür. Kur'an, bu zaafın insanı imtihan etmeye yönelik olduğuna “Bilin ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vesilesidir” (Enfal 8/28) ayetiyle işaret eder. Şairler de insanın bu özelliğine, ilgili ayet ve hadislerle telmihlerle ve teşbihî temsillerle işaret etmişlerdir.

3. Makam Sevgisi

İnsan makam sevgisine meftundur. Divân şairleri insanın bu zaafına değişik teşbih ve temsillerle atıfta bulunmuşlardır. Dünya gibi makamları da geçicidir. Asıl olan ebedî ve manevî makamlardır. Ebedî ve ezeli olan yaratıcısını tanımak ve sevmek için yaratılan kalbi, geçici ve elemli olan mevki ve ikballere hasretmek olur şey değildir.

41 Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divanı* (1-2) (Ankara: Akçağ Yay., 2011), 1: 578.

42 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1058.

43 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1028.

Ahmed Paşa, bekâ isteyen kalbin geçici mevki ve ikbâllere bağlanmaması gerektiğini şu beytiyle ifade eder:

İkbâle verme kalbini kim bî-bekâdır ol
*Görmez misin ki kalbi onun lâ-bekâ imiş*⁴⁴ (Ahmed Paşa)
 Diğer taraftan Hayâlî Bey de bu hususu şu şekilde dile getirir:
Eylemez âkil bu fâni devlet ile iftihâr
Ardur merd olana şâh libâs-ı müste'ar
Ser-bürehne bir gedâ ol şâh olma tâc-dâr
Ol ki istiğna seririnde oturdu şâh-vâr
*Ser-te-ser olmağa heft iklim sultân istemez*⁴⁵ (Hayâlî)

Makama rağbetsizliğin öğütlediği beyitlerde; sorumluluğun büyüklüğü ve insanı gurura sevk edip ulvi ideallerden alıkoyma endişesi yatmaktadır. Kendilerini rind ve âşik olarak gören şairlerin insanın bu özelliğiyle ilgili başka türlü düşünceleri zaten mümkün değildir.

Nitekim Usûlî, dervişliği ve meyhane köşesini dünyanın her türlü makam ve mansıbına tercih ettiklerini şu şekilde ifade eder:

Aldanmamışız mansıb u câhına cihânın
*Dervişlerüz sâkin-i meyhâneleriz biz*⁴⁶ (Usûlî)

Divân şairleri üzerinde büyük etkisi olan Mevlâna, gerçek saltanatın gönüller üzerinde taht kuran saltanat olduğunu, sallanan hükümetiyle böbürlenmek isteyen Konya'daki Selçuklu hükümdarına “*Ben tahttan inip tabuta binen şâhlardan değilim, Benim manevî saltanat fermanımın unvanı (Halidîne ebeden) ayetidir*”⁴⁷ ifadesiyle ders verir.

Mevlânâ'nın bu ifadelerine paralel olarak Usûlî, gerçek ve daimî olan saltanatın, gönül ve maneviyat sultanlığı olduğunu ifade eder:

Aldanmadık bu memleketin tâc u tahtına
*Bu baht içinde biz de acep pâdişâhlarız*⁴⁸ (Usûlî)

Yahyâ Bey de aynı doğrultuda insanı ilim ve kemâl sahibi olmaya teşvik eder. Hırslı bir şekilde makam ve mansıba yönelmeyi insana layık görmez:

Harîs-i mansıb u câh olma kim ne lâyıkdır
*Kişiy e âlet-i hengâme ola 'ilm ü kemâl*⁴⁹ (Yahyâ Bey)

44 Ali Nihat Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı* (Ankara: Akçağ Yay., 1992), 89.

45 Tarlan, *Hayâlî Divanı*, 78.

46 İsen, *Usûlî Divanı*, 139.

47 Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevi* (İstanbul: Şamil Yay., 1963), 1: 41.

48 İsen, *Usûlî Divanı*, 138.

49 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 88.

İnsan, geçici dünya makamları için cahillere baş eğmemelidir. Gerçekte bir yük ve sıkıntıdan başka bir şey olmayan makam ve mertebeler; ancak cahillerin itibar ettikleri bir husustur:

Câhı için câhile bâş eğmezüz Yahyâ gibi
*İtibâr-ı bârına bir lahzâ hammâl olmazuz*⁵⁰ (Yahyâ Bey)

Şair, bu beytiyle tevriyeli olarak Yahyâ peygamberin kıssasına telmihte bulunur. Nitekim Hz. Yahyâ, kendisinden dinen yasak olan bir evliliğin nikâhını kıymasını isteyen devrin hükümdarına baş eğmez ve hükümdar Hz. Yahyâ'nın başını ve kollarını kestirir.⁵¹

Tarihten günümüze uzanan çizgide yaşanan riyaset mücadeleleri, insanın bu husustaki zaafının tarih boyunca hiç eksilmediğinin ve tazeliğini koruduğunun bir göstergesidir. Bu hususu Yahyâ Bey bir beytinde şu şekilde ifade eder:

Heves-i sadr-ı riyâset taleb-i saff-ı nîâl
*Kayd olur âdeme var bî-ser ü bî-pâ olagör*⁵² (Yahyâ Bey)

Yahyâ Bey, dünya gibi dünyanın makam ve mevkilerinin de geçici olduğuna vurgu yaptığı beytinde dünyevî makam ve mevkilere ulaşmanın tatlı ama ayrılığın acı olduğuna işaret ederken; Nev'î de, “*devlet-i dünyaya*” erişenlerin kolay kolay feragatte bulunamayacaklarını ifade eder:

İtme ma'zul olcâk mansıb-ı dünyâyı murâd
*Vuslatı tatlı olur gerçi ânun fûrkati telh*⁵³ (Yahyâ Bey)

Ben gedâ yâr işiğın terk idemezsem n'ola kim
*İrişen devlet-i dünyâya ferâğat idemez*⁵⁴ (Nev'î)

Nâilî, Yahyâ Bey'in ifade ettiği manayı teyit eden bir beytinde; makam sevdasında olan insanları “*dane hürsiyla ayaklar altında heder olan karınca*”ya teşbihle şu şekilde anlatır:

Mekânın eyleme evc ü hazîz devlet için
*Harîs-i dâne olan mûr-ı pâymâl olma*⁵⁵ (Nâilî)

Nâbî, gerçek insanlığı “*câh-ı bülend*”, yani en yüksek makam olarak niteler. Sahip olduğu makamla öğünmek; yaptığı yardım ve iyilikleri izhar etmek ve bu suretle insanların takdir ve tahsinlerini beklemek insana yakışmaz. Din ve tasavvufun, geçici dünya makamlarına rağbetsizliği ve bu makamlarla övünmemeyi; yapılan

50 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 392.

51 Mehmet Dikmen, *Peygamberler Tarihi* (İstanbul: Cihan Yay., 1985), 474.

52 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 361.

53 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 309.

54 Tulum ve Tanyeri, *Nev'î Divanı*, 335.

55 Haluk İpekten, *Nâilî Divanı* (Ankara: Akçağ Yay., 1990), 292.

ibadet ve iyiliklerin gizlenmesi gerektiğini tavsiye eden mesajlarının da bir ifadesi olan beytinde Nâbî şöyle der:

*Ne arz-ı câh ne izhâr-ı himmet itmekdür
Kişiye câh-ı bülend âdemiyyet itmekdür*⁵⁶ (Nâbî)

Makam ve mevki insana ağır sorumluluklar yükler. Dolayısıyla sair insanlar gibi rahat ve huzurlu değildirler. Gâlib, makam dağdağasına kendisini kaptırıp rahat ve huzuru kaçan insanları ve bunu “*sermâye-i devlet*” sananları zavallı olarak niteler:

*Acaba dağdağâ-i câha düşen biçare
Terk-i âsâyîşi sermâye-i devlet mi sanur*⁵⁷ (Gâlib)

Bu konu başlığı altında topladığımız beyitlere bakıldığında, âşıklık ve rindliği hayat felsefesi olarak benimseyen şairlerin geçici dünya makamlarına olan bakış tarzı, insandaki bu makam ve hükmetme arzusunu terbiye etmeye yöneliktir.

Bütün bu beyitler, insanda bu fitrî zaafın varlığının ve dizginlenmesi son derece güç bir duygu olduğunun da delilleridir.

4. Karşı Cinse Düşkünlük

Erkek psikolojisi açısından kadının önemi tartışılmaz. Nitekim “Kadınlardan, oğullardan, kantarla yığılmış altın ve gümüşten, salma atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük insanlara süslü gösterildi” (Âl-i İmran 3/14) ayetinde de görüldüğü gibi sıralamada kadının en önde zikri, erkek ruhunda kadının tesirini göstermektedir.

Necâtî Beg, “*aks-i nâkıs*” yaptığı beytinde; güzele bakmamanın insanın elinden gelen bir şey olmadığını, zaten güzeliyle birlikte olmayanın adam olamayacağını,

*Göz elde midir ki güzele bakmaya âdem
Âdem midür ol k'olmaya her-dem güzeliyle*⁵⁸ (Necâtî Beg)

beytiyle ifade ederken, insanın bu psikolojik zaafına da dikkat çeker. Tabi buradaki “güzel” kavramını hem beşerî hem de tasavvufî anlamda ele almak mümkündür.

Yine Kur'an-ı Kerim'de cennette insana verilecek nimetlerin başında hurilerin zikredilmesi insanın bu psikolojik temayülünü ortaya koymaktadır.

*Sohbet-i hûr u melekten âdem olmazdı ba'id
Nev'iyâ fikr-i zen ü sevdâ-yı ferzend olmasa*⁵⁹ (Nev'î)

56 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 1: 635.

57 Naci Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumi Tahlili* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 405.

58 Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, 421.

59 Tulum ve Tanyeri, *Nev'î Divanı*, 482.

Klasik aşk hikâyelerinden tutun da günümüz şarkı ve türkü sözlerine varıncaya kadar hemen hemen hepsi kadına olan sevgi ve rağbetin bir ifadesi ve bu psikolojik temayülün bir göstergesidir.

Divân şairleri de insanın bu özelliğine divanlarda yer vermişlerdir.

*Sevip bir cüvâm olursun esîri
İdüp cân u bâş ile yolunda hidmet
Çekersin muhâliflerinden niçe gam
Gehî nûş-i vuslat gehî niş-i fûrkat
Didüm âhiri ne bu kârun didiler
Nedâmet nedâmet nedâmet nedâmet⁶⁰* (Nev’i)

Nâbî, günümüz dilinde “şıpsevdi” olarak ifade edilen her gördüğü güzele gönül bağlayıp ona kavuşma arzusu içinde olanları “*merdân-ı muhabbet*” olarak değerlendirmez:

*Her şûhı görüp olma talebkâr-ı visâli
Merdân-ı muhabbet heves-âlûd gerekmez⁶¹* (Nâbî)

5. Tûl-i emel

Lügatte, tam, bitmez tükenmez hırs ve arzu⁶², hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya sarılmak olarak tanımlanan “*tûl-i emel*”, insanın zaaflarından biridir. Kur’an uzun emel sahibi insanlara şu şekilde hitap eder; “Bırak onları yesinler (içsinler), yararlınsınlar; emelleri onları oyalayadursun. İleride (gerçeği) bilecekler.” (Hicr 15/3)

Zatî, ömür kısa ve ecel kılıcı her an başımızı almaya hazır bir durumda iken bu bitmez tükenmez arzudan niçin vazgeçilmez diye sorar ve aynı zamanda insanın bu zaaflarına vurgu yapar:

*Ömür kûtâh u kafamızda iken tîğ-i ecel
Öğümüzden ne için gitmeye bu tûl-i emel⁶³* (Zatî)

Bu beytiyle Zatî, Hz. Peygamberin şu hadisine de telmihte bulunur: Hz. Peygamber, biri uzağa diğeri de yakına olmak üzere iki çakıl taşı atar ve “Bu neye benzer bilir misiniz?” diye sorar. Orada bulunanlar; “Allah ve Resûlü bilir” derler. Hz. Peygamber; “Şu (uzağa düşen taş) emel, bu (yakına düşen taş) da eceldir” buyurur.⁶⁴

Hz. Peygamber, insanoğlunun emelinin ecelinden daha uzun olduğunu, emellerini gerçekleştirilmeden ecelin ulaşmasını temsili bir teşbihle anlatmıştır. Hadis, insandaki bu fitrî zaafların ifadesidir.

60 Tulum ve Tanyeri, *Nev’î Divanı*, 577.

61 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 698.

62 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: Enderûn Kitabevi, 1989), 904.

63 Tarlan, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1970), 1: 828.

64 Tirmizî, *Sünen*, “Edeb”, 7.

Yahyâ Bey, insanın bu özelliğine şu beytiyle dikkat çeker:

*Kâkül-i yârda gönlün kadd-i dilberde gözün
Seni mağbûn ider el-kıssa bu tûl-i emelün*⁶⁵ (Yahyâ Bey)

Nev'î, insanın emelini gemiye teşbih eder. Emel gemisi hayret girdabında döner, durur. Çalışmakla, çabalamakla, bu denizin sahiline insanın elinin yetişmesi mümkün değildir. Deniz, edebiyatımızda büyüklük sembolüdür ve tûl-i emelin müşebbehün bihidir. İnsanın ebede uzanmış emelleri istekleri var. Ama onları gerçekleştirmek için ne eli, ne gücü, ne de ömrü yetmektedir.

*Girdâb-ı hayret içre döner keştî-yi emel
Sa'y ile sâhiline bu bahrin erişemez el*⁶⁶ (Nev'î)

Ehl-i dünyanın tükenmez arzu ve istekleri haşre kadar uzanmaktadır. Bütün mesaisini dünyaya hasredenlerin, uzun emel sahiplerinin çalışmaları, çabalamaları bitmeden bir bakmışsın ki dünyanın sonu gelmiştir. *Bağlıdır dâmân-ı haşre rişte-i tûl-i emel / Hay ü hûy-i ehl-i dünyâ bitmeden dünyâ biter.*⁶⁷ beyti mübalağalı bir anlatımla insandaki bu zaafı vezci bir şekilde anlatır.

Galib, teşbihî bir anlatımla tükenmez arzuları kuşa benzetir. Bu kuş yanlışlıkla, tembellik ve açgözlülük tuzağına düşmemeli, insanı Hak'tan uzaklaştıran bir tuzak olan tûl-i emele gönül bağlamamalıdır:

*Düşmesün murg-ı hevâ sehv ile dâm-ı kesele
Beste dil kalmayalım rişte-i tûl-i emele*⁶⁸ (Gâlib)

6. İhsan ve İkrama Düşkünlük

İnsan, fitrî bir zaaf olarak ihsan ve ikrama düşkündür. Divân şairleri “insan ihsanın kölesidir” mealindeki “*el-insan abîdü'l-ihsan*” sözünü lafzen iktibas etmek suretiyle insanın bu özelliğine vurgu yaparlar. Nitekim Ahmed Paşa, özelde insanın genelde tüm âlemin ihsan ve ikrama olan düşkünlüğünü şu şekilde ifade eder:

*Nice k'insân ola âlemde âbidü'l-ihsân
Nice kim ola cihân tâbi-i fermân-ı kerem*⁶⁹ (Ahmed Paşa)

Ayrıca Kadı Burhaneddin, insanın ihsan ve ikramın kulu oluşuna şu beytiyle temas eder:

65 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 420.

66 Tulum ve Tanyeri, *Nev'î Divanı*, 567.

67 Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1994), 40.

68 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 305.

69 Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, 70.

*Eger ihsân ile kul olur insân
Beni kul itdi hicrâna deĝül mi*⁷⁰

(Kadı Burhaneddin)

Kur'an-ı Kerim, insanın bu özelliğine "insan hayır istemekten usanmaz." (Fussilet 41/49) ve yine insana yapılan ikram ve bol nimet neticesinde insanın memnuniyetine dikkat çeken "İnsan var ya, Rabbi kendisini imtihan edip de ikramda bulunduğunda ve bol nimet verdiğinde "Rabbim bana ikram etti" der" (Fecr 89/15) ayetleriyle dikkat çeker.

Hatem-i Taî gibi zâtlar bu gün bile hayırla anılıyorlarsa bu onların bol ihsan ve cömertlikleri sebebiyledir. İnsan, ihsan ve ikrama düşkündür; ancak ihsanda bulunmak insanların çoğunun zorlandığı bir durumdur. Şeyhî, unutulmak istemeyen devamlı hayırla yâd edilmek isteyenlere ihsan yolunu gözetmelerini tavsiye eder. Çünkü insan gelir gider ama insanlık kalıcıdır.

*Ömr-i bekâ diler isen ihsân yolun gözet
Çün kalır âdemîlik u âdem gelir gider*⁷¹

(Şeyhî)

Bâkî, insanın ihsana karşı doyumsuzluğunu, ikram gördükçe yalvarmalarını artıran dilencilere teşbihle bir beytinde şu şekilde ifade eder:

*Toyılmaz hân-ı ihsâna kanâat gelmez insâna
Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar*⁷²

(Bâkî)

Yahyâ Bey, ihsanın kölesi olmayı âşık açısından değerlendirir. Âşık, sevgilinin her türlü eza ve cefasını ihsan olarak değerlendirir. Bu sevgilinin âşığa olan ilgisinin bir ifadesidir. Şair, bu vesileyle insanın ihsana karşı olan temayülüne işaret eder:

*Gâh gâh unutma ihsân-ı cefâdan âşıkı
Ey peri insân olanlar bende-i ihsân olur*⁷³

(Yahyâ Bey)

Gâlib de, Şeyhî gibi bir beytinde, öldükten sonra da hayırla ve minnetle yâd edilmek isteyen kişiye ihsan yolunu gözetmesini önerir:

*Zîrâ cihânda hayr ile yâd olmadan garaz
İhsân-ı âm bir eser-i nûrdur âdeme*⁷⁴

(Gâlib)

"Tekâpusuz gelen nimette vardır lezzet-i diĝer / Ne denlü mün'im olsa âdem eyler armağandan haz"⁷⁵ mısraları karşılıksız gelen nimette deĝişik bir lezzetin olduğunu ifade eder. İnsan ne kadar mün'im, mükrim ve zengin de olsa kendisine karşılıksız

70 Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, 193.

71 İsen ve Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, 148.

72 Küçük, *Bâkî Divanı*, 140.

73 Çavuşoĝlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 357.

74 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 247.

75 İ. Hilmi Soykut, *Açıklamalarıyla XII. Asırdan 20. Asra Kadar Türk Şiirinde Tasavvuf, Hikmet ve Felsefeyle Dolu, Unutulmaz Mısralar* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1968) 578.

yapılan armağandan, ihsandan haz duymaktadır. Tüm bu ifadeler insanlarda bulunan bu fitrî zaafı veciz bir şekilde anlatır.

7. Ziynete Düşkünlük

Ziynet ve süslenmeye düşkünlük insanda fitri bir özelliktir. Şairlerin ifadelerine baktığımızda, bir kadın erkek ayrımı göze çarpmaktadır. Divan şairi “*zînet-i dünyâ*” terkihiyle dünyanın süsüne, bezeğine kapılanı namertlikle suçlarken, kadınların ziyinet ve süse erkeklerden fitrî olarak daha düşkün olduğuna vurgu yapar:

*Zen gibi tezyîn-i dünyâ isteyen nâmerd ola*⁷⁶ (Yahyâ Bey)

Hız. Peygamber insanların fitratlarını göz önünde bulundurarak, süslenme konusunda kadınlara imtiyazlı davrandığını, erkeklere ise sınırlayıcı bir tutum sergilediğini görmekteyiz. Mesela O'nun altın ve gümüşün dünyada kadınlar için, ahirette de erkekler için olduğunu belirtmesi, ayrıca “altın ve gümüş ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helal kıldı”⁷⁷ şeklindeki ifadeleri Divân şairlerinin bu konudaki düşüncelerini şekillendiren ifadelerdir.

Yahyâ Bey, daha çok kadınların fitrî bir zaafı olarak beliren ziyneti, ona müptela olmama noktasında erkeklik için bir imtiyaz olarak görür. Ayrıca ziynete düşkünlüğü erkeklikten verilmiş bir taviz olarak değerlendirir:

*Biz bu ayn-ı i'tibâr ile cihâna bakmazuz
Zen gibi tezyîn-i dünyâ isteyen nâmerd ola*⁷⁸ (Yahyâ Bey)

Usûlî'ye göre gerçek ziyinet, insanı mükemmel yapan sıfatlarla bezenmiş olmaktır:

*Zâhir eder sıfâtını cilvede hüsn-i zâtımız
Zâtımızı kemâl ile zînet ider sıfâtımız*⁷⁹ (Usûlî)

Nâbî, insanın, özellikle de kadınların, zinete olan düşkünlüğünün bir ifadesi olarak, bu hissin ibadet ve taatte bile kendini gösterdiğini şöyle ifade eder:

*Oldu bu eyyâmda tâât bile zînet-perest
Secde itmez servler seccâde-i peşmîneye*⁸⁰ (Nâbî)

8. Ye's (Ümitsizlik)

Lügatte ümitsizlik, nevmîdî, me'yusiyet⁸¹ ilerisi için beklenti ve umut yokluğunu ifade eden ümitsizlik ya da kötümserlik; organik veya psikolojik bozukluğun bir ifa-

76 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, 545.

77 İbrahim Canan, *Hadîs Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte* (İstanbul: Akçağ Yay., 1993), 17: 478.

78 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, 545.

79 İsen, *Usûlî Divanı*, 134.

80 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1065.

81 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 1528.

desidir.⁸² Ümitsizlik kişide her şeyin karanlık görünmesine, umut halinin tamamen yok olmasına sebep olan bir durumdur.

Dinî literatürde havf ve recâ olarak ifade edilen ümit ile korku arası dengeli bir hayat tavsiye edilir. Ancak ye's, insanın bu umut halini tahrip etmektedir. Nitekim şair, “*umut gemisine kaptanlık ederken ye'sin coşkun dalgaları o gemiyi karaya atıp parçaladı*” derken insandaki bu psikolojik zaafa temas eder.

*Hurûş-ı ye's ile çaldurdu âkîbet karaya
Bizim sefîne-i ümmîde nâhûdalığumuz*⁸³ (Nâbî)

Gâlib de, Nâbî'nin ifadelerine benzer şekilde insanın bu durumuna şu mısralarıyla işaret eder:

*Hayfdır şâh iken âlemde gedâ olmayasın
Keder-âlûde-i ümmîd ü recâ olmayasın
Vâdi-i ye'se düşüp hiç ü hebâ olmayasın*⁸⁴ (Gâlib)

Bu zaafın insanın bütün verimini yok ettiği ve kişiyi adeta yaşayan ölüye çevirdiği bir gerçektir. Hâlbuki insan hayata bağlıdır.⁸⁵ Gâlib, “... Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz...” (Zümer 39/53) ayetine de telmih yaparak tüm insanlığa “*hiç ü hebâ*” olmamaları için “*vâdi-i ye'se*” düşmemelerini öğütler. Çünkü ümitsizlik ruha yerleşince yaşam emaresi kaybolur. Gâlib'in ifadesiyle bir “hiç”ten farkı kalmaz.

*Aldım metâ-ı hasreti bâzâr-ı ye'sden
Sûd u ziyânım olmadı hiç kâr-ı ye'sden*⁸⁶ (Gâlib)

matlarıyla başlayan ve “*ye'sden*” redifli müstakil bir gazel de kaleme alan Gâlib, ayrıca

*Ümmîddeyiz ye's ile âh eylemeyiz biz
Sermâye-i imânı tebâh eylemeyiz biz*⁸⁷ (Gâlib)

beytiyle de ümitsizliğe düşmenin İslâm inancına uygun olmadığını, Allah'ın lütfundan ancak kâfirlerin ümidini kestiğini, dolayısıyla ümitsizliğin imanı tehlikeye düşürdüğünü ifade etmektedir. Gâlib, bu fikrini “Ey oğullarım haydi gidin de Yusuf”la kardeşinden iyice araştırarak haber ediniz. Allah'ın lütfundan ümidinizi kesmeyiniz, çünkü Allah'ın lütfundan ancak kâfirler topluluğu ümidini keser.” (Yusuf 12/87) ayetini manen iktibas etmek suretiyle ifade eder:⁸⁸

82 Hayrani Altıntaş, “Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989): 54.

83 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 686.

84 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 250.

85 Altıntaş, “Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme”, 54-55.

86 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 529.

87 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 262.

88 Okcu, *Şeyh Gâlib Divanı*, 52.

9. Gurur

Hafif bir gurur, tabii olan insanî bir temayüldür. Aksi halde, büyüklenmeler, başkalarını aşağı görmeler, kendine olan hayranlığından gözleri kamaşanlar, küçük ölçüde bir azamet hastalığı hezeyanına kapılmış kimselerdir.⁸⁹

*Gönül alçaklığın eyle su gibi kendüni görme
Habâbun hânesin vîrân iden bâd-ı gurûrudur*⁹⁰ (Yahyâ Bey)

Akıllı insan, fânî devletle iftihar etmeyen, geçici dünya metainna aldanmayan, dünyevi arzular tuzağına düşmeyen kimsedir. Dünyada birçok şeylere sahibim diye öğünmek, kibirlenmek zavallıların, akıllı diyemeyeceğimiz insanların işidir.

*Âkîl oldur gelmeye dünyâ metainndan gurûr
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes*⁹¹ (Bâkî)

Şairlerin insanın bu özelliğine yönelik düşünceleri; vuslat yolunda zararlı gördükleri bu temayülün terbiyesine yöneliktir. “Ey insan seni kerim olan Rabbine karşı gururlandıran (aldatan) nedir?” (İnfitar 82/6) gibi ayetlerden hareketle gururu, aldanma ve gurura sevk eden her şeyi zararlı mütalaa etmişlerdir.

*Acz u niyâz olur yine olursa çâre-sâz
Yohsa gurûr vasıta-i mağfiret mөлur*⁹² (Nâbî)

*İtme gurûr safvet-i cüy-ı cemâlüne
Geldükde nev-bahar hatun hâr u haslanur*⁹³ (Nâbî)

10. Hevâ-Heves

Lügatte; arzu, meyl, aşk, alâka, huzûzât-ı nefsânîye, sefâhet anlamlarına gelmektedir.⁹⁴ İnsan nefsinin şehvetlerinden ve hayvani iştihadan doğan doğal eğilimi olan heva, Kur'an'da kullanılan bütün türevleriyle genellikle nefse hoş gelen şehvet, zan, haset gibi zaaf olarak işlediğimiz bütün eğilimleri kapsamaktadır.

Hevâ, aklı hükmü altına alarak insanın akl-ı selime göre düşünme yetisini yok etmekte, insan nefsinin hoşuna gidecek tek bir noktaya yönelerek başka yönlere yönelişlerini tamamen aksatmaktadır. Hâlbuki bağımsız bir akılla insan gerçek neticelere ulaşırken, heva ile sıhhatli bir neticeye ulaşması mümkün olamamaktadır.⁹⁵

89 Altıntaş, “Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme”, 43.

90 Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divanı*, 338.

91 Küçük, *Bâkî Divanı*, 229.

92 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 1: 532.

93 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 1: 612.

94 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 1515.

95 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 204.

Şehr-i bedende sıyt u sadâ kalmadı henûz
*Bâzâr-ı arzûda geçilmez zihâmdan*⁹⁶ (Nâbî)

Nâbî, bu beytin birinci mısraında insanı hayata bağlayan bağların kesilmeye yüz tuttuğu ihtiyarlık halini tasvirden sonra ikinci mısrada; bu yaşlılık halinde bile insanda arzu ve istek izdihamı yaşandığını ifade etmek suretiyle insanın bu özelliğine vurgu yapar. Ayrıca Nâbî, “insan yaşlandıkça onda mala ve hayata karşı hırs genç kalır”⁹⁷ hadisine de telmihte bulunur.

Yine Nâbî, diğer bir manzumesinde “heves”i insanın ikiz kardeşi olarak değerlendirir. İnsanın bu zaafına böylece işaret eder:

Nâbiyâ hâlet-i sevdâ vü heves
Tevemân zâdesidir insânun
Bu acebdür ki olunsa tedkik
*Aynıdır nakd-i heves sevdânun*⁹⁸ (Nâbî)

11. Şöhrete Düşkünlük

Gurur ve kibirle birlikte mütalaa edilmesi gereken insanın psikolojik zaaflarından biri de şöhrete düşkünlüktür. Gururlu kimse, kendini göstermek, kendisinden bahsettirmek ve kendi lehine bir sonuç üretmek ister; bunu arar. Herkes içinde parlamak ve meşhur olmak düşüncesiyle meşguldür; kendisine hayranlık duyulmasını son derece arzu eder.⁹⁹

Şairler insanlardaki bu zaafa divanlarda temas ederler. Bu beyitlerde öne çıkan düşünce insanın bu duygusunu terbiyeye yöneliktir. Dinî ve tasavvufî etkilerle geçici dünyada sahip olunan her türlü nâm ve nişân “şöhret-i kâzibe”den başka bir şey değildir ve büyük bir afettir.

Bilirsin şöhret âfetdir dil ü cânı hedef kılma
*Belâlar tîrine karşı bu bir nâm u nişân için*¹⁰⁰ (Usûlî)

İnsanın hem mal mülk edinmeye olan düşkünlüğüne, hem de şöhrete olan tutkusuna Nâbî şu beytiyle dikkat çeker. Hatta şöhret duygusunun daha ağır bastığını;

Kendü vücûduna bile kıymazdı mâlı halk
*Kasd-ı nümâyış ü şeref ü şevket olmasa*¹⁰¹ (Nâbî)

beytiyle ifade eder.

96 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 925.

97 Müslim b. el-Haccac, *Sahih* (İstanbul: 1992), “Zekât”, 115.

98 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1152.

99 Altıntaş, “Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme”, 43.

100 İsen, *Usûlî Divanı*, 199.

101 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1029.

Yine Nâbî, yapılan ikram ve yardımların görünmeyen yüzünde insandaki bu duygunun olduğuna, zamanının eleştirisini de yaparak şu beytiyle işaret eder:

*İtmez zuhûr asrda bir kimseden kerem
Zımında kasd-ı dâiye-i şöhret olmasa* ¹⁰² (Nâbî)

Sonuç

Bu çalışmada Kur'an'da bildirilen insanî zaaf ların divan şiirindeki yansımalarını incelemeye çalıştık. İslamiyet'in kabulü Türk milletinin hayatında büyük tesirler icra etmiş, onun kutsal kitabı Kur'an, Türk-İslam edebiyatını dil, muhteva ve şekil itibarıyla derinden etkilemiştir. Kur'an ayetleri telmih, iktibas gibi sanatlarla manzumelere konu yapılmıştır. Divanlar incelendiğinde bu divanları tertip eden şairlerin çok iyi eğitim aldıkları ve İslamî ilimlere olan vukufiyetleri de kendini açıkça hissettirmektedir.

Osmanlı toplumunda felsefî düşüncenin şiirsel söylem içinde ifade edildiğini bu düşüncelerin lafzî, manevî ayet iktibaslarıyla güçlendirilmeye çalışıldığını da altı asırlık divan şiiri müktesebatında görmek mümkündür.

Eserler incelendiğinde şairlerin insanla ilgili düşünceleri tamamen Kur'anî telakkiye göre şekillendiği görülecektir. Çalışmamızın konusunu oluşturan "dünya sevgisi", "mal ve para biriktirme arzusu", "şöhrete düşkünlük", "gurur", "karşı cinse rağbet" gibi insanî zaaf lar, Kur'an'da bildirildiği şekil, muhteva ve sanat sarmalı içinde muhtelif teşbih, temsil ve istiarelerle ifade edilmiştir.

Kur'an bu zaaf ların dünyaya ait ve birer imtihan vesilesi olduğunu bildirir. Asıl ve kalıcı olanın ahiret yurdu olduğunu ısrarla vurgular. Bu durum şairlerin insanla ilgili düşüncelerinin ortak paydasını oluşturur. Şiirin insanın duygularına hitap eden gücü ile insanı fânî olandan bâkî olana yönlendirme çabası manzumelerde açıkça görülür.

Makalemize esas olarak aldığımız şairlerin, beyitlerine yansıdığı şekliyle yapmaya çalıştıkları, günümüzdeki değerler eğitimi çerçevesinde yürütülen çabaların Osmanlı toplumundaki tezahüründen ibarettir.

102 Bilkan, *Nâbî Divanı*, 2: 1029.

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *Mu'cemul-Müfehres*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîli'l-İlbas amma İštehera mine'l-Ehadîs ala Elsineti'n-Nâs*. 2 cilt. Beyrut: 1988.
- Altıntaş, Hayrani. "Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1989).
- Aydın, Hayati. *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları 1981.
- Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- Çavuşoğlu, Mehmed. *Yahyâ Bey Divânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Dikmen, Mehmet. *Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Cihan Yayınları, 1985.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- İpekten, Halûk. *Nâilî Divân*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1970.
- İsen, Mustafa ve Cemal Kurnaz. *Şeyhî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- _____. *Usûlî Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*. İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1970.
- Müslim b. el- Haccac. *Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Okcu, Naci. *Şeyh Galib, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumî Tahlili ve Divânının Tenkidli Metni*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Onay, Ahmet Talat. *Türk Edebiyatında Mazmunlar*. haz. Cemal Kurnaz, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- Parlatır, İsmail. *Füzûlî Türkçe Divân*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

- Soykut, İ. Hilmi. *Açıklamalarıyla XII. Asırdan 20. Asra Kadar Türk Şiirinde Tasavvuf, Hikmet ve Felsefeyle Dolu, Unutulmaz Mısralar*. İstanbul: 1968.
- Tahirü'l-Mevlevi. *Şerh-i Mesnevi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1963.
- Tarlan, Ali Nihat. *Şeyhî Divanı'nı Tedkik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- _____. *Hayâlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- _____. *Necatî Beg Divânı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- _____. *Zâtî Divânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1970.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002.
- Tulum, Mertol ve M. Ali Tanyeri. *Nev'î Divan Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1977.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1995.